

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ

ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ІСТОРИЧНА ПОСТАТЬ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ»,
присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана**

(14 травня 2021 року)

Харків – 2021

УДК 94 (477)
ББ 63.3 (4Укр)46
Х65

*Затверджено Вченою Радою історичного факультету
Харківського національного педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 9 від 26.04. 2021 року*

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. – Харків ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2021. – 219 с.

Редакційна колегія:

Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, зав. кафедри історії України
Луценко М. В., канд. іст. наук, доцент кафедри історії України
Єгоршина О. О., ст. лаборант кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 14 травня 2021 р. під час роботи Всеукраїнської наукової конференції «Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення», присвяченої 425-й річниці від дня народження гетьмана. Тематика статей презентує широкий спектр актуальних питань із життя, політичної, дипломатичної діяльності видатного гетьмана – Богдана Хмельницького та козацького руху на теренах України.

Видання розраховане на науковців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2021
© Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди, 2021

	на території України.....	111
Олійник О. М.,	Вплив козацького права на правову систему	
Олійник М. М.	українських земель доби Хмельниччини.....	117
Омельченко В.О.	Еволюція української еліти в ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр.....	126
Охрімович А.	Петро Могила як представник духовної еліти та його внесок у зміцнення політичної культури в Україні.....	135
Павліченко О. О.	Б. Хмельницький у державотворчій теорії В. К. Липинського.....	142
Перепелиця В.О.	Українська старшина періоду гетьманування Івана Виговського.....	146
Спасьонова А. С.	Українська національна революція середини XVII ст.: причини та основні етапи.....	154
Стешенко Н. Л.,	Трансформації державного устрою	
Стешенко О. В.,	Гетьманщини у другій половині XVII ст.....	159
Дьякова О. В.	.....	
Тарасенко О.А.	Конституція П. Орлика як вияв політико-культурних орієнтацій козацької еліти.....	169
Татаринов Д. О.	Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення.....	178
Хіляй В. В.	Заснування православних монастирів на Слобожанщині.....	188
Чеботова Т. О.	Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького в романі «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича.....	195
Черепанова М. В.	Запорозьке, донське й слобідське козацтво в Придонців'ї у XVI – на початку XVIII століть....	203
Чернікова І.В.	Іллінська церква у с. Суботові – пам'ятка архітектури	211
Шнайдер В.В.	Козацьке самоврядування в Україні.....	216

Омельченко В.О.

здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти,
історичний факультет,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

**ЕВОЛЮЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ХОДІ НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1676 РР.**

Науковий керівник: канд. іст. наук, доцент **Гончарова О.С.**

В історіографії Української революції XVII ст. проблема формування політичної еліти продовжує залишатися однією з найменш досліджених. Фахівці XIX – перших десятиліть XXI ст. зробили вагомий внесок у вивчення її окремих аспектів, насамперед діяльності й політичних поглядів діячів цієї соціальної групи, деструктивної ролі зовнішньополітичного чинника в її формуванні, виникнення старшинських угруповань та їх боротьби за владу, біографій державних діячів козацької України тощо. Однак через те, що сучасні історики взяли на озброєння винятково статусно-функціональний підхід щодо тлумачення сутності поняття «політична еліта», під останньою почали розуміти категорію осіб, які задіяні у владних структурах і виконують управлінські функції, а відтак козацька старшина Гетьманщини автоматично перетворилася на політичну еліту. Як наслідок, відпала потреба в усебічному з'ясуванні цього феномена політичного життя молодшої Української держави. Тож, через відсутність спеціального комплексного дослідження, українська історіографія не дає цілісної картини становлення політичної еліти в роки революції.

В'ячеслав Липинський неодноразово висловлював міркування, що еліта («національна аристократія») визначається не стільки владними ресурсами,

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

скільки якісною («об'єднуючою») діяльністю на користь нації та держави. Не випадково він підкреслював, що успіхи Б. Хмельницького в розбудові держави зумовлювалися його здатністю «витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української зв'язав» [6, с. 166]. До 1648 р., тобто до початку революції, становлення власне української політичної еліти (категорії осіб, потенційно спроможних у майбутньому стати елітою) відбувалося в надрах козацького стану. Цей процес вирізнявся тривалістю й багатоетапністю. Влучну періодизацію процесу елітотворення означеного часу, запропонував В. Степанков [11]. Початковий етап охоплював 1550-ті – першу половину 1590-х рр. і характеризувався інтенсивною трансформацією козацтва у соціальну страту та формуванням його духовних цінностей на основі лицарських чеснот. Найкращі з-поміж козаків складали старшину, їх здатність управляти іншими визначалась заслугами перед козацькою громадою шляхом прямого волевиявлення цієї громади у формі військової ради. Отже старшина не володіла самостійним владним ресурсом, виступаючи в ролі виконавців волі козацької спільноти, і займалася в основному організацією воєнних акцій.

Із середини 1590-х рр. розпочався другий етап, що завершився Хотинською битвою 1621 р. Упродовж цього часу з'явилися якісно нові аспекти у сфері функціонування старшини. Вона почала домагатися зрівняння статусу козацтва зі шляхтою Речі Посполитої, повела рішучу боротьбу за відновлення православної церкви й ліквідацію унії, докладала максимум зусиль для утвердження в південних районах Київського воєводства козацького устрою й нової моделі господарювання, у силу чого перетворилася на козацьку еліту, адже ефективно обстоювала інтереси свого стану [11, с. 89].

З 1622 року розпочався третій етап. Він продовжувався до 1638 рр. Характеризувався цей етап елітотворення перебранням старшиною на себе функції виразника й захисника інтересів українського («руського») народу, який вважали рівноправним із польським та литовським народами. Тому

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

старшина вимагала від Варшави не порушувати його «прав і свобод» та змусила панівний стан Речі Посполитої піти на визнання легітимності Київської митрополії. На думку В. Степанкова досягнуті здобутки вказують на те, що козацька старшина почала, трансформуватися в українську політичну протоеліту [11, с. 89].

«Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої» 1638 р. дала старт четвертому етапу. Тривав він до початку революційного виступу й ознаменувався процесом ліквідації козацького стану, а отже втратою старшиною функції політичної еліти. Вона еволюціонувала до рівня козацької еліти.

1648 р. відкриває новий етап елітотворення. Зміст березневих перемовин Б. Хмельницького з посланцями великого коронного гетьмана М. Потоцького засвідчує, що його основні вимоги полягали у скасуванні «Ординації» 1638 р., залишенні польським військом «України» й ліквідації тут «управління Речі Посполитої» [7, с. 146-148]. Вони отримали подальший розвиток у кінці травня, коли гетьман порушив перед полоненим М. Потоцьким клопотання щодо створення «удільної держави» («Руського» або «вільного козацького» князівства) на теренах Лівобережжя, центральної й південної частини Київського воєводства та Уманщини [5, с. 81-84]. На основі аналізу цих вимог можна було б висловити припущення про швидку еволюцію козацької еліти в українську протоеліту. Але вже за два тижні вона кардинально змінила вектор своїх домагань. Погодившись на укладення перемир'я, 12 червня 1648 р. старшина відправила посольство до Владислава IV клопотатися про залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», збільшення реєстру до 12 тис. осіб, безпеку для православного духовництва й повернення йому захоплених уніатами церков тощо [5, с. 73-74]. Отже йшлося лише про задоволення інтересів реєстрового та заможного козацтва й церковнослужителів, тобто фактично повторювалися вимоги 1620-х років. Тож, березнево-травневі вимоги відображали настрої гетьмана й рішуче

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

налаштованих старшин, котрі виявилися в меншості після приєднання до них реєстровиків. Основна ж маса останніх (як і більшість городового козацтва) переймалася насамперед скасуванням «Ординації» й поновленням прав і свобод Війська Запорозького. Свій виступ вони розглядали як вимушений крок у захисті власних «рицарських» прав проти зловживань свавільних магнатів, шляхти, урядників та М. Потоцького, а не як повстання проти Речі Посполитої й королівської влади. Навпаки, у Владиславові IV вони вбачали свого протектора [9, с. 253-256]. Аналізуючи цей феномен, В. Брехуненко слушно зазначав: «на початку шляху більшість іще мусила подолати в собі стереотип бездержавного підданого. Потрібен був час, щоб у головах бодай критичної маси старшини вкоренилася ідея про власне державне тіло, увінчане особою легітимного й визнаного усіма правителя-гетьмана» [1, с. 75].

Розпочався вкрай складний процес трансформації в політичну протоеліту козацької еліти, яка, унаслідок влиття до неї великої кількості старшин із нереєстрових козаків, покозачених посполитих, шляхтичів і священиків, становила конгломерат різних груп зі своїми інтересами. Час від часу між ними спалахували конфлікти, спостерігався перехід окремих старшин на бік Польщі [2, с. 18]. Виявилось також, що гетьман і його оточення ще не були готовими порвати з Річчю Посполитою. Тому не випадково офіційно сформульовані в листопаді 1648 р. вимоги Війська Запорозького до польського уряду в основі своїй повторювали козацькі домагання 1630-х рр. А укладене 21 листопада з новообраним королем Яном Казимиром Замостське перемир'я передбачало відведення українського війська «до України» [3, с. 115-118].

Менш успішною виявилася зовнішньополітична діяльність еліти. У цій сфері негативну роль відігравала відсутність акта проголошення де-юре утворення незалежної держави. Офіційне визнання нею легітимності влади польського монарха й пояснення мети боротьби тільки необхідністю захисту прав і свобод Війська Запорозького та «руського народу» в межах Речі Посполитої зводили суть останньої до внутрішньополітичного конфлікту –

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

«громадянської війни» (Б. Хмельницький інколи саме так і трактував ці події [5, с. 252, 382-384]). Щоправда, не добиваючись бажаних поступок від Варшави й усвідомлюючи ненадійність союзу з Кримом, еліта шукала протекції котрогось із монархів. При цьому вона недооцінювала масштаб загрози з боку ханства, яку можна було нейтралізувати, лише прийнявши протекцію султана Мегмеда IV. Останній у кінці 1650 р. проголосив акт на вигідних для козацької України умовах (звільнення від сплати данини, перетворення України на князівство та передачу його у володіння Б. Хмельницького). Однак малозрозуміла відмова гетьмана та старшин принести присягу на вірність сюзеренові виявилася одним із найбільших їхніх дипломатичних прорахунків [10, с. 158]. Адже турецький протекторат де-юре легітимізував би владу гетьмана як володаря Української держави у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі.

Попри ці негативні тенденції, на літо 1657 р. елітотворення зберігало позитивну динаміку. Найбільшим здобутком стала трансформація протоеліти в політичну еліту, що функціонувала у формі метаеліти («проміжне становище, зміну, перетворення»). Державні інституції успішно функціонували, складалася спільність інтересів «старовинних» і «новопосталих» старшин. Хоча серед неї й оформилися різні угруповання (породжені відмінними цінностями), унаслідок виважених дій Б. Хмельницького вдалося уникнути «війни Русі з Руссю» [8, с. 217]. Зароджувалися й утверджувалися уявлення про звільнені землі як окремішній державно-політичний організм. Наповнювалися новим змістом поняття «Україна» й «українські землі», що почали трансформуватися в назву витвореної держави та власної країни. У документах гетьмана ця тенденція виразно окреслилася з осені 1654 р. [5, с. 387, 391-395, 400]. Наступного року уряд уперше зробив реальну спробу включити до складу держави західноукраїнські землі, що зазнала невдачі лише через спротив шведського короля Карла X Густава. І з цього часу й до смерті Б. Хмельницького проводилася послідовна політика на утвердження влади Війська Запорозького на українських землях аж «до Вісли» й «угорського кордону» [10, с. 160].

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Консолідації еліти сприяла жорстка централізаторська політика гетьмана. Проте його намагання зосередити повноту влади у своїх руках нашкоджувалося на опір «колективної волі» Війська Запорозького. Аби зламати її, Б. Хмельницький пішов на створення власного «клану» старшин (щоправда, на основі родинних зв'язків і свояцтва, що виявилось грубою політичною помилкою [4, с. 91]). На літо 1657 р. (зберігаючи чинність старшинської та військової рад) гетьман зосередив у своїх руках майже необмежену владу. У квітні 1657 р. він домігся обрання сина Юрія спадкоємцем булави. Проте найближчі соратники (переважно шляхетського походження) з «клану» не лише не стали опорою встановлення монархічної влади династії Хмельницьких, а після смерті гетьмана, розв'язавши громадянську війну, перетворилися на генераторів політичної катастрофи козацької України.

Цей державний переворот призвів до руйнацій монархічної форми правління, міжусобиць, відкритого конфлікту з запорозькою старшиною, послаблення центральної влади. Саме очолюване І. Виговським шляхетське угруповання, а не «старшинський елемент зі «старинних» козаків», першим розпочало «розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу» [13, с. 364]. Неспроможність гетьмана ефективно розв'язувати суперечності між угрупованнями еліти, обмеження «прав і вольностей» запорожців, спроби відновлення шляхетського землеволодіння, ігнорування гостроти соціального протистояння у суспільстві призвели до спалаху навесні 1658 р. Громадянської війни, що охопила переважно терени Лівобережжя. Залучення І. Виговським до придушення повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша татар, розправи над населенням й опозиційно налаштованими старшинами започаткували формування проросійського старшинського угруповання, сприяли зміцненню проросійських настроїв серед лівобережної людності (включаючи духівництво) та породжували серед неї ворожнечу до уряду. А одночасне загравання гетьмана з Москвою й Варшавою дезорієнтувало еліту у захисті державних

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

інтересів. Особливо яскраво це проявилось під час укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р. та його ратифікації.

У 1658-1659 рр. у політичній свідомості й культурі еліти окреслилися нові тенденції. По-перше, у міжнародних відносинах офіційно започаткувалася (щоправда епізодично) практика представництва посольствами інтересів не лише гетьмана та Війська Запорозького, але й «народу руського». По-друге, почалося вживання терміна «Україна» для означення утвореної держави як суб'єкта міжнародних відносин. По-третє, робилися спроби (шляхетським угрупованням) де-юре утвердити за козацькою Україною назву «Велике князівство Руське», що мало продемонструвати тривалість державного життя руського народу. По-четверте, уперше у жовтні 1658 р. було проголошено міжнародний публічний акт («Маніфестація» до іноземних володарів) із поясненням причин відмови від царської протекції: «... готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо» [12, с. 260]. По-п'яте, спостерігалось сповзання запорозької старшини з платформи захисту національно-державних інтересів на позиції козацького автономізму, зорієнтованого на Москву.

Таким чином, процес елітотворення розпочався на основі досвіду урядування в козацькому регіоні й політичних цінностях протоеліти, що формувалися в 1620-1630-х рр. у середовищі Війська Запорозького. Цей процес відзначався не прямолінійністю висхідного розвитку, а звивистістю, чергуванням етапів піднесення з кризами, які в підсумку й зумовили його невдачу. Мала місце незавершеність творення політичної елітної структури, недостатня її консолідація, унаслідок чого з осені 1657 р. посилювалися деструктивні явища, що влітку 1663 р. призвели до розпаду на три територіально-політичні осередки (правобережний, лівобережний, запорозький), які взаємно себе поборювали з метою досягнення домінування в державі. Ядро елітної групи становила правобережна старшина, яка спромоглася набути основних функціональних ознак політичної еліти.

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

Водночас лівобережна з початку 1660-х рр. втрачала якісний політичний потенціал, що призвело до її занепаду й еволюції в типову владну верхівку. Щодо запорозької старшини, то з середини 1650-х рр. вона, замкнувшись на обстоюванні цінностей січового товариства, усувалася від участі в державотворчій діяльності й перетворювалася на один із визначальних факторів політичної дестабілізації 1658-1673 рр. Винятково руйнівну роль на процес елітотворення відіграло втручання урядів сусідніх країн у внутрішньополітичне життя козацької України, що обумовлювалося як їхніми геополітичними інтересами, так і орієнтаціями на них (у пошуках союзника) старшинських груп, що вели боротьбу за владу. Цей симбіоз став визначальним чинником поразки революції, занепаду елітотворення.

Література:

1. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / Ред. Ю. Олійник. К.: Темпора, 2014. 504 с.
2. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. Т. II.: 1948-1951. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. 559 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 8: Роки 1626-1650. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.
4. Дашкевич Я. Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? *Україна в минулому*. К.; Л., 1992. Вип.2. С. 78-92.
5. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. К.: Вид. АН УРСР, 1961. 740 с.
6. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001155> (дата звернення: 5. 01.2 021)

Богдан Хмельницький: історична постать у контексті процесів українського державотворення

---

7. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. К.: Інститут історії України, 2014. 194 с.
8. Степанков В. В. Здобутки і невдачі національного елітотворення (1648-1657 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 8. С. 205-221.
9. Степанков В. В. Зрада королю чи законне право на виступ? (козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького). *Соціум: Альманах соціальної історії*. Вип.6. К., 2006. С. 249-256.
10. Степанков В. В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. К., 2004. Вип. 4.– С. 151-168.
11. Степанков В. В. Становлення політичної еліти Гетьманщини в період революції XVII ст.: особливості, суперечності, деструктивні процеси. *Український історичний журнал*. 2016. №6. С. 87-112.
12. Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–ХХ ст.: У 10 т. К.: Основи, 2008. Т.ІІІ. 496 с.
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К.: Критика, 2005. Вид. 2-ге, перероб. та розшир. 584 с.